

بررسی متون طب سنتی به چاپ رسیده

اثر: حسن منتصب مجابی*

(ص ۸۹ تا ۱۰۷)

چکیده

در طول تاریخ تمدن اسلامی، ایرانیان شیعه بالاترین سهم را در تألیف کتاب و رسائل پزشکی بر عهده داشته‌اند. این متون تأثیرات زیادی در پیدایش و پیشرفت دانش پزشکی کشورهای مختلف، از جمله هند، داشته است. به طوری که از حدود قرن دهم هجری قمری کار تألیف کتابهای پزشکی به فارسی در هند نیز همگام با ایران آغاز می‌گردد، و حتی در قرن ۱۳ و ۱۴ هجری تعداد کتابهای طبی که در هند به زبان فارسی به چاپ می‌رسد بسیار بیشتر از ایران است. از طرفی این نکته خود بیانگر آن است که زبان فارسی کارایی لازم را به عنوان یک زبان علمی بخوبی داراست.

در این مقاله ۱۳۸ عنوان کتاب طب سنتی به چاپ رسیده، معرفی شده و داده‌های آن، تحلیل شده است.

واژه‌های کلیدی: طب سنتی، پزشکی ایران، ایران، هند، متون چاپی طب سنتی.

***

مقدمه

با توجه به «کنگره بین المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران» در مهرماه ۱۳۷۱ در دانشگاه تهران، اینجانب تألیفی را به نام: «کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه» به پایان رسانیدم که با بررسی دقیق بیش از ۵۴۰۰۰ عنوان کتاب در اثر ارزشمند «الذریعة الی تصانیف الشیعه» جمعاً حدود ۸۵۰ عنوان از متون پزشکی دانشمندان شیعه از آن استخراج و به فارسی ترجمه گردید. با تحقیق

---

* عضو هیأت علمی دانشگاه رازی کرمانشاه

کتابداری / دفتر ۳۹، ۱۳۸۱

دیگری که در سال ۱۳۷۶ در دانشگاه رازی با نام: «بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی» بر عهده گرفتم مشخص گردید که ایرانیان شیعه در علم پزشکی نیز، همچون علوم دیگر، یک تنه بالاترین سهم را در میان تمام مسلمانان به خود اختصاص داده‌اند. بخش مهمی از این متون در قرنهای گذشته به زبانهای اروپایی ترجمه گردیده و تأثیرات غیرقابل انکاری در تکامل دانش پزشکی در جهان و نیز پزشکی غرب و پیدایش آن داشته است و هم‌اکنون نیز تعدادی از این متون در برخی از کشورهای مثل هندوستان که طب سنتی هنوز به طور رسمی و حتی آکادمیک مورد توجه می‌باشد، به عنوان منابع عمده این علم مورد استفاده قرار می‌گیرد و اعتبار خود را حداقل در خیلی از زمینه‌ها کاملاً حفظ کرده است. عصر ما نیز مجدداً شاهد گرایش دوباره پزشکان غربی، و نیز شرقی (مثل چین و هند و ...) به آثار و نظریات پرارزش طب سنتی، بخصوص در زمینه درمان شناسی و استفاده از داروهای طبیعی گیاهی و سایر روشهای ساده درمانی است که قرن‌ها مورد استفاده بوده و فواید آن به اثبات رسیده است، تا با استفاده از این میراث ارزشمند و تجربه شده هم از عوارض خطرناک داروهای شیمیایی که روز به روز آشکارتر می‌شود پیشگیری گردد، و هم بدین وسیله در هزینه و وقت و امکاناتی که صرف دارو و درمان می‌شود به طور وسیعی صرفه‌جویی گردد، و حتی الامکان به جای راههای مشکل و پریپیچ و خم و پرهزینه معالجه که امروزه صورت می‌گیرد در موارد زیادی از روشهای ساده و آسان و بی‌خطری که همان نتایج را داراست استفاده گردد.

علیرغم آنچه گفته شد کشور ما که روزگاری دراز بزرگترین و بیشترین پزشکان معروف جهان را در خود پرورش داده و اکنون وارث برحق آنهاست، نه تنها امروز از این میراث گرانقدر استفاده نمی‌کند، بلکه با ورود پزشکی غربی به ایران و معرفی و تبلیغ آن - که عمدتاً در زمان قاجاریه و بیشتر توسط پزشکانی که یا از عوامل سیاسی برخی از کشورهای غربی بوده‌اند و یا از اعضای میسیونرهای مذهبی مسیحی صورت گرفته است - با تعصب شگفت‌انگیزی به یکباره نتیجه قرن‌ها تحقیقات و تجربیات علمی پزشکی خود را با خود باختگی تمام، مورد بی‌مهری قرار داده و کنار

گذاشته است، بدانگونه که اکنون پزشک ایرانی - اگر از موارد بسیار نادری بگذریم - هیچگونه اطلاعی از طب سنتی کشور خود ندارد و با آن کاملاً بیگانه است. حتی کار به آنجا رسیده است که اگر یک پژوهشگر ایرانی بخواهد در مورد طب سنتی ایران به مطالعه پردازد ناچار است به سوی تألیفات خارجیان، دست دراز کند و او هیچگاه نخواهد توانست که از این طریق تمام اطلاعات مورد نیاز خود را به دست آورد. برای مثال: ادوارد براون - معروفترین ایرانشناس خارجی که خود نیز پزشک بوده است - در کتاب: «تاریخ طب اسلامی»^۱ فقط حدود ۲۴ کتاب پزشکی مسلمانان را معرفی می‌کند و براساس همین اطلاعات اندک، نتیجه‌گیریهای غیرواقع و به دور از حقیقت نیز ارائه کرده است.

بنابراین، برای بازشناخت این گنجینه رایگان که ثمره قرن‌ها تجربه علمی دانشمندان بزرگ ما است، کوششهای زیادی باید صورت گیرد و مقاله حاضر بر آن است که با معرفی متون پزشکی سنتی که به چاپ رسیده قدمی را در این مسیر بردارد و باشد که قدمهای بعدی توسط پژوهندگان اهل فن استوارتر برداشته شود. لازم به تذکر است که تعداد متون طب سنتی به چاپ رسیده قطعاً بیش از ۱۳۸ عنوانی است که این مقاله توانسته است آنها را شناسایی کند، و از آنجا که دسترسی به این متون برای نگارنده امکانپذیر نبوده، اطلاعات داده شده در مورد هریک نیز نمی‌تواند کامل و یا بدون نقص باشد.

به هر حال، بخشی از آثار پزشکی اسلامی از قرن سیزدهم هجری قمری، که ایران صاحب دستگاههای چاپ گردید، بتدریج به چاپ رسیده است که از آن میان تعداد قابل توجهی نیز چاپ هند است. اینکه دقیقاً چه متونی تاکنون در هند و ایران در این زمینه چاپ شده است مشخص نیست و به بررسی مستقل و گسترده‌ای نیاز دارد، اما در فهرست زیر کوشش شده است تا براساس اطلاعات داده شده در «الذریعه» و «فهرست کتابهای چاپی فارسی» و برخی مآخذ دیگر، حتی الامکان این آثار چاپ شده معرفی گردد. اضافه می‌شود که این فهرست شامل کتابهایی که در دهه‌های اخیر چاپ شده نمی‌باشد.

گرچه تعداد آثار چاپ شده طب سنتی نسبتاً قابل توجه است اما متأسفانه به دو دلیل زیر همین‌ها نیز چندان قابل بهره‌برداری نیست:

۱. خیلی از این منابع، چاپهای قدیمی ایران و یا منتشر شده در هندوستان هستند و در نتیجه عموماً در ایران نایاب و یا بسیار کمیابند.

۲. تعدادی از منابع طبی که در دهه‌های اخیر چاپ شده‌اند، چه به صورت عکسبرداری از نسخه خطی و چه به صورت چاپ بشکل نثر اصلی، برای عموم علاقه‌مندان به طب سنتی به دلیل نامأنوس بودن نحوهٔ تحریر قدیمی آن و یا زبان عربی و یا حداقل نثر فنی فارسی آن - که امروزه فارسی‌زبانان با آن بیگانه شده‌اند - قابل استفاده نیست. و اگر هم به ندرت مورد استفاده قرار گرفته است بیشتر توسط اساتید زبان و ادبیات فارسی و برای تحقیقات ادبی بوده است تا بهره‌برداری از اطلاعات علمی آن.

بدین جهت، فهرست این منابع چاپی نیز برای احیای دانش پزشکی سنتی نمی‌تواند چندان امیدوارکننده باشد، مگر آنکه:

۱. چاپ منابع مهم طب سنتی دوباره و با وسعت آغاز گردد.
 ۲. متون طبی به زبان عربی و یا نثر قدیم فارسی به زبان فارسی امروز برگردانده شود.

۳. اصطلاحات پزشکی سنتی دوباره رایج و فارسی‌زبانان امروز مجدداً با آن آشنا گردند - که این مسئله بسیار حائز اهمیت است و برای بهره‌برداری از میراث عظیم علمی گذشتهٔ خود در تمام زمینه‌های علوم ناچار به احیاء زبان علمی فارسی و رواج گستردهٔ آن هستیم، که خود یک کار محوری، فرهنگی، علمی و ضد تهاجم فرهنگی می‌باشد.

۴. همراه با ترجمه یا تغییر نثر متون طبی قدیمی، شرحهای لازم در مورد موضوعات آن توسط صاحب‌نظران در موضوع نوشته شود.

فهرستی از متون طب سنتی چاپ شده

۱. «آب زندگانی». فارسی، چاپ قرن ۱۴ در ایران.
۲. شیخ علی عرب. «آداب النکاح»، فارسی، تألیف قرن ۱۰.
۳. بوعلی سینا. «الادویة القلبية»، عربی، تألیف قرن ۵، چاپ قرن ۱۴.
۴. نجیب الدین محمد بن علی سمرقندی. «الاسباب والعلامات»، عربی، تألیف قرن ۷.
۵. «اسرار الاطباء»، فارسی، تألیف قرن ۱۰ در هند و چاپ هند و ایران.
۶. محمد بن زکریای رازی. «الاسهالية»، تألیف قرن ۴، ترجمه سیداحمد تنکابنی. فارسی، ترجمه و چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۷. سیده هبة الدین شهرستانی. «اضرار التدخين»، عربی، تألیف و چاپ قرن ۱۴ در بغداد.
۸. حکیم عین الملک نورالدین شیرازی. «الفاظ الادویة»، فارسی، تألیف قرن ۱۰ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۹. حکیم محمد شریف خان هندی. «انتخاب علاج الامراض»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.
۱۰. میرزا محمد حکیم باشی. «انوار الحکمة الناصریة»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.
۱۱. محمد بن یوسف هروی. «بحرالجمهر»، فارسی و عربی، تألیف قرن ۱۰، چاپ ایران و هند در قرن ۱۳.
۱۲. «بحرالحیة»، فارسی، چاپ هند.
۱۳. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقابابا شیرازی. «البحرانیة»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳.
۱۴. مرتضی قلی شاملوبن حسین قلی خان شاملو. «بخیه مرتضی قلی»، فارسی، تألیف قرن ۱۱.
۱۵. محمد بن زکریای رازی. «براء الساعة»، تألیف قرن ۴، ترجمه سیداحمد تنکابنی به فارسی، ترجمه و چاپ قرن ۱۳ در هند، و چاپ ایران.

۱۶. میرزا علی اکبر ناظم الاطباء. «پزشک نامه» (پزشکی نامه)، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴ در ایران.
۱۷. حکیم بهمد اصغر بن حاج میر مقیم. «تجربیات اکملی»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.
۱۸. حکیم مؤمن. «التحفه» (تحفه حکیم مؤمن)، فارسی، تألیف قرن ۱۱، چاپ ایران و هند، قرن ۱۳.
۱۹. بوعلی سینا. «ترجمة القانون» تألیف قرن ۵، ترجمه سید غلام حسنین موسوی کنتوری به اردو و چاپ قرن ۱۴ در هند.
۲۰. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «تسهیل العلاج»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۲۱. حکیم محمد قبلی. «التشریح» فارسی، تألیف قرن ۱۳.
۲۲. «تشریح الابدان ناصری»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.
۲۳. حکیم شفاء الدوله. «الجامع الشفائیة» فارسی، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۲۴. یوسف بن محمد هروی. «جامع الفوائد»، فارسی، تألیف قرن ۱۰، چاپ هند و چاپ ایران در قرن ۱۳.
۲۵. حکیم بنده حسن (حسین؟) هندی. «جامع المفردات»، فارسی، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۲۶. حکیم شفاء الدوله. «جنة واقية»، فارسی.
۲۷. نظم (نصر) الاطباء. «جنگ فی الادویة»، فارسی.
۲۸. میرزا علی خان همدانی. «جواهر الحکمه ناصری»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۲۹. محمد بن زکریای رازی. «الحاوی»، عربی، تألیف قرن ۴، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۳۰. میرزا علی اکبر خان. «حفظ الصحه»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴ در ایران.
۳۱. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «حفظ الصحه»، تألیف قرن ۱۳.

۳۲. میرزا علی خان اعلم الدوله. «حفظ الصحة»، فارسی، چاپ قرن ۱۴ در ایران.

۳۳. میرزا کاظم رشتی. «حفظ الصحة الناصری»، تألیف قرن ۱۳، چاپ قرن ۱۴.

۳۴. بهاء الدوله. «خلاصة التجارب»، فارسی، تألیف قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۳ در هند.

۳۵. حکیم اکرام رضاخان هندی. «دستورالعلاج»، فارسی، چاپ قرن ۱۳ در هند.

۳۶. سلطانعلی پزشکی گنابادی خراسانی. «دستورالعلاج»، فارسی، تألیف قرن ۱۰، چاپ هند.

۳۷. دکتر حسین قلیخان فاجار (قزل ایاغ). «دستور مادران جوان»، فارسی، تألیف

قرن ۱۴، چاپ قرن ۱۴ در مصر.

۳۸. حاج کریمخان کرمانی. «دقایق العلاج»، تألیف قرن ۱۳، چاپ قرن ۱۴ در هند.

۳۹. جرجانی، اسمعیل بن حسین. «ذخیره خوارزمشاهی»، فارسی، تألیف قرن ۶،

چاپ قرن ۱۳ در هند، چاپ ایران.

۴۰. «الذهبية فی اسرارالعلوم الطیبه»، ترجمه «ذهبية الرضوية» توسط مولوی مقبول

احمد به زبان اردو و چاپ هند.

۴۱. سید میرزا جعفر موسوی تبریزی. «رسالة الجدری»، فارسی، تألیف و چاپ

قرن ۱۴.

۴۲. سید علی موسوی تبریزی. «رسالة الجدری»، تألیف و چاپ قرن ۱۴.

۴۳. بوعلی سینا. «رسالة الجودیة»، عربی، تألیف قرن ۵، ترجمه به فارسی و چاپ

قرن ۱۴ در ایران.

۴۴. حکیم میرزا محمدتقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «الرسالة الوبائية الصغری»،

فارسی، تألیف قرن ۱۳.

۴۵. حکیم میرزا محمدتقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «الرسالة الوبائية الكبرى»،

فارسی، تألیف قرن ۱۳.

۴۶. سید میرزا محمدرضی طباطبایی. «رسالة فی الطاعون و علاجه»، تألیف و چاپ

قرن ۱۳.

۴۷. بوعلی سینا. «الرسائل الطیبه»، عربی، تألیف قرن ۵، چاپ مصر و ایران.

۴۸. ملا محمد مهدی بن علی نقی شریف. «زاد المسافرین»، فارسی، تألیف قرن ۱۲. چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۴۹. صادق علیخان بن شرف الحکما محمد شریف علیخان. «زاد غریب»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در هند.
۵۰. یوسف بن محمد هروری. «سته ضروریه»، فارسی، تألیف قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۵۱. محمد احمدالدین لاهوری. «شرح احمدی»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴ در هند.
۵۲. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «شرح البحرانیة المطبقیة»، تألیف قرن ۱۳.
۵۳. «شرح طب الرضا (ع)»، شرح فارسی از محمد بن حاج محمد حسن مشهدی، قرن ۱۳.
۵۴. «شرح فصول ابقراط»، شرح از علی بن نفیس، قرن ۷.
۵۵. بوعلی سینا. «شرح القانون»، تألیف قرن ۵. شرح فارسی از صدرالدین علی جیلانی در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۵۶. بوعلی سینا. «شرح لغز القانون»، تألیف قرن ۵. شرح از حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. چاپ قرن ۱۳.
۵۷. حکیم واجد علی خان هندی. «شفاء الابدان»، فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۵۸. مولی محمد تقی بن محمد هادی نوری. «الشهابیة»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.
۵۹. حکیم محمد خان هندی. «ضیاء الابصار»، فارسی، تألیف و چاپ هند.
۶۰. میرعلی اکبرین میرسید بابا حسینی. «طب اکبری»، فارسی، تألیف قرن ۱۱.
۶۱. حکیم محمد اکبر، معروف به شاه ارزانی. «طب اکبری» یا «طب الاکبر»، فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۶۲. «طب الامام الصادق جعفر بن محمد (ع)»، گردآوری میرزا محمد بن میرزا صادق

رازی نجفی، تدوین و چاپ قرن ۱۴.

۶۳. «طب الائمة (ع)»، گردآوری ابوعتاب عبدالله و حسین، فرزندان بسطام بن شاپور زیات، چاپ هند.

۶۴. «طب الرضا (ع)»، گردآوری محمد بن حسن بن جمهور قمی، چاپ هند.

۶۵. دکتر فضل الله و مشهور به دکتر مجلسی. «طریقه النجاة»، تألیف قرن ۱۳.

۶۶. حکیم محمد شریف خان هندی. «عجالة نافعہ»، فارسی، تألیف و چاپ هند، قرن ۱۳.

۶۷. غلامحسین کنتوری. «غایة الشفاء»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴ در هند.

۶۸. دکتر مرتضی گل سرخی. «فرس نامه» یا «علاج الخیل»، تألیف و چاپ قرن ۱۴.

۶۹. حکیم محمد نصیر. «فرهنگ نصیری» (یا: فرهنگ نصیری حل مخزن الادویه)، فارسی، چاپ قرن ۱۳ در هند.

۷۰. حرّ عاملی. «الفصول المهمة فی اصول الائمة»^۲، تألیف قرن ۱۱، چاپ قرن ۱۴.

۷۱. سید علی بن محمد موسوی تبریزی مرعشی. «قانون العلاج»، فارسی، تألیف قرن ۱۳ در ایران.

۷۲. محمود بن محمد جغمینی. «قانونچه»، شرح فارسی از حکیم محمد اکبر، معروف به شاه ارزانی، قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.

۷۳. حکیم سید سراج الدین. «قانون علاج»، فارسی، چاپ قرن ۱۳ در هند.

۷۴. بوعلی سینا. «القانون فی الطب»، عربی، تألیف قرن ۵، چاپ ایران، هند، مصر، اروپا و ...

۷۵. حکیم محمد اکمل خان. «قربا دین اعظم و اکمل»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.

۷۶. حکیم جمال الدین امرودهی. «قربا دین جلالی»، فارسی، چاپ قرن ۱۴ در هند.

۷۷. حکیم ذکاء الله بن اسحاق خاقانی. «قربا دین ذکائی»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.

۷۸. حکیم میرزا احمد اختر هندی. «قربا دین سلطانی»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۷۹. سید مظفر بن محمد حسینی شفاپی. «قربا دین شفائی»، فارسی، تألیف قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۸۰. محمد صالح بن محمد بن صالح هروی. «قربا دین صالحی»، فارسی، چاپ قرن ۱۳ در ایران، و چاپ قرن ۱۴ در افغانستان.
۸۱. حکیم محمد اعظم خان، ملقب به ناظم جهان هندی. «قربا دین عظیم»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند و نیز چاپ قرن ۱۴.
۸۲. حکیم محمد اکبر، معروف به شاه ارزانی. «قربا دین قادری»، فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۸۳. سید محمد حسین خان عقیلی علوی خراسانی. «قربا دین مجمع الجوامع و ذخائر التراکیب»، فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۸۴. یوسف بن محمد هروی. «قصیده حفظ الصحه»، فارسی، تألیف قرن ۱۰.
۸۵. حکیم اصغر حسنی. «قوانین الشفائیة لعلاج حمی البوائیة»، فارسی، چاپ هند.
۸۶. «کاشف الرموز»، عربی، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۸۷. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «الکافوریه»، تألیف و چاپ قرن ۱۳.
۸۸. محمد سلیم خان صاحب حکیم. «کشاف العیون»، فارسی، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۸۹. حکیم محمد وارث علی هندی. «کشت زاده»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۹۰. میرزا سلیم آخوند اوف. «کشکول»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴.
۹۱. منصور بن محمد. «کفایة منصورى» یا «کفایة مجاهدیه»، فارسی، تألیف قرن ۸، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۹۲. سید رضا صدیق الحکماء. «کفایه وبائیة»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴.

۹۳. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقابابای شیرازی. «کلیات طب»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۹۴. دکتر غلامحسین جوانمرد. «کلید اسرار»، فارسی، تألیف قرن ۱۴، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۹۵. علی بن محمد بن ایدمر جلدکی. «کنز الاختصاص و درة الغواص»، تألیف قرن ۸، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۹۶. حکیم هادی حسن مراد آبادی هندی. «کنز الاسرار»، فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۹۷. ابواسحق احمد، معروف به اطعمه. «کنز الاشتها»، فارسی، تألیف قرن ۹، چاپ قرن ۱۳ در ایران و قرن ۱۴ در اسلامبول.
۹۸. «کنز الذهب»، ترجمه و شرح «الذهبية» از محمد حسن طوسی، قرن ۱۳.
۹۹. بوعلی سینا. «کنز الرموز»، قرن ۵، شرح فارسی «قانون» از احمدالدین لاهوری، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۱۰۰. دکتر محمد خان کرمانشاهی. «کوفت» [سیفیلیس]، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در ایران.
۱۰۱. «اللوامع الشبرية فی الامراض الشبرية»، فارسی.
۱۰۲. محمد مهدی حسینی شیرازی. «مبادئ الطب»، چاپ نجف.
۱۰۳. حکیم علی گیلانی. «مجربات»، فارسی، تألیف قرن ۱۱، چاپ در هند.
۱۰۴. محمد اصغر بن حاج میر مقیم. «مجربات اکملی»، فارسی، تألیف قرن ۱۳ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۱۰۵. حکیم سید رضا حسین جعفری. «مجربات رضائی»، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۱۰۶. محمد عبدالرشید، با همکاری عبدالعزیز صاحب هندی. «مجربات سلیمانی»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۱۰۷. حکیم ضیاء حسن. «مجربات ضیائی»، فارسی، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۱۰۸. حکیم محمد شریف خان هندی. «مخازن التعليم»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.

چاپ قرن ۱۴ در هند.

۱۰۹. «المرفأة»، بديع الزمان حسين بن احمد نطنزی، عربی به فارسی، تألیف

قرن ۵، چاپ قرن ۱۴ در ایران.

۱۱۰. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «مسکن الفؤاد من خوف

سرایة الطاعون بالاشتداد»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳.

۱۱۱. میرزا محمد علی. «المطب»، فارسی، چاپ هند.

۱۱۲. سید احمد تنکابنی. «مطب السؤال»، فارسی، تألیف قرن ۱۳.

۱۱۳. بهاء الدوله علویخان. «مطب علویخان»، فارسی، تألیف قرن ۱۴، چاپ قرن

۱۴ در هند.

۱۱۴. دکتر ابوالحسن خان بن عبدالوهاب تفرشی. «مطلع الطب ناصری»، فارسی،

تألیف قرن ۱۳، چاپ قرن ۱۴ در ایران.

۱۱۵. حکیم عبدالعلیم نصراله خان خورجوی (شارح). «المعالجات المؤدبة بالنسخ

المجربة»، (شرح متن طب یوسفی از یوسف بن محمد هروی)، فارسی، چاپ

قرن ۱۳ در هند.

۱۱۶. شیخ محمد خلیلی. «معجم ادباء الاطباء»، عربی، تألیف و چاپ قرن ۱۴.

۱۱۷. حکیم یهواخان ابن خواص خان هندی. «معدن الشفاء» یا «طب اسکندری»،

فارسی، تألیف قرن ۱۰ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.

۱۱۸. فیلسوف الدوله عبدالحسین بن محمد حسن زنوزی تبریزی. «معرفة السموم»،

فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴.

۱۱۹. حکیم میرزا محمد تقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «معرفة الهیضه و الوباء»،

تألیف و چاپ قرن ۱۳.

۱۲۰. بوعلی سینا. «معرفة نبض» یا «نبضیه» یا «رگشناسی» یا «دانش رگ»، فارسی،

تألیف قرن ۵.

۱۲۱. فیلسوف الدوله عبدالحسین بن محمد حسن زنوزی تبریزی. «مفتاح الادویة

ناصری»، تألیف و چاپ قرن ۱۴.

۱۲۲. حکیم محمداکبر، معروف به شاه ارزانی (شارح). «مفرح القلوب»، (شرح فارسی قانونچه) در قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۴ در هند.
۱۲۳. حکیم ناصرعلی هندی. «مفردات ناصری»، فارسی، تألیف در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۱۲۴. حکیم میرزا محمدتقی، مشهور به آقا بابا شیرازی. «المفرق بین الهیضة و الوباء»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۳.
۱۲۵. حکیم اورادحسین هندی. «مقاصد حکمیة»، فارسی، تألیف در هند.
۱۲۶. احمدبن محمدبن مسکویه رازی. «مقالة فی علاج الحزن»، عربی، تألیف قرن ۵، چاپ قرن ۱۴ در بیروت.
۱۲۷. ترخان، حسین. «موجز عظیم النفع»، (ترجمه فارسی: «تدارک الخطاء الواقع فی تدبیر طبی بوعلی سینا»)، چاپ هند.
۱۲۸. حکیم محمداکبر، معروف به شاه ارزانی. «میزان الطب»، فارسی، تألیف قرن ۱۲ در هند، چاپ قرن ۱۳ در هند.
۱۲۹. ناصر علی غیاث پوری هندی. «ناصرالمعالجین»، فارسی، اردو و عربی، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در هند.
۱۳۰. میرزا ابوالقاسم نائینی، ملقب به سلطان الحکماء. «ناصرالملوک»، فارسی، تألیف قرن ۱۴.
۱۳۱. دکتر امیراعلم آشوری. «نامه احمدی» یا «الاسلام و حفظ الصحة»، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴.
۱۳۲. یوسف بن محمد هروی. «النبضیة»، فارسی، تألیف قرن ۱۰.
۱۳۳. داوود انطاکی. «النزهة المبهجة فی تشحید الاذهان و تعدیل الافرجة»، عربی، تألیف قرن ۱۰، چاپ قرن ۱۳ در مصر.
۱۳۴. شاطر رجب خراسانی. «الوبائیة»^۳، فارسی، تألیف و چاپ قرن ۱۴.
۱۳۵. میرزا محمدبن حاج میرزا خلیل تهرانی. «الوبائیة»، فارسی، چاپ قرن ۱۳.
۱۳۶. میرزا اسمعیل خان قوام الحکماء. «الوجیزة الثیریة»، چاپ قرن ۱۴ در مشهد.

۱۳۷. حکیم مظفر حسین هندی. «هدیه الاطباء»، فارسی، چاپ قرن ۱۳ در هند.
 ۱۳۸. حکیم رضا علی خان ابن محمود حیدرآبادی هندی. «یادگار رضائی» یا «تذکره الهند»، تألیف و چاپ قرن ۱۳ در هند.

نتیجه

عمده اطلاعات فهرست مذکور را می توان در سه جدول زیر خلاصه نمود:

قرن نگارش	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	نامشخص	جمع
زبان فارسی	۰	۲	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱۲	۲	۹	۲۹	۱۴	۳۳	۱۰۶
زبان عربی	۱	۵	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۲	۰	۰	۱	۳	۱	۱۴
زبان اردو	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۲	۳
زبان نامشخص	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۰	۸	۲	۲	۱۹
جمع	۱	۷	۱	۲	۲	۲	۲	۱	۱۴	۵	۹	۳۹	۲۱	۴۰	۱۴۲

جدول ۱. زبان متون طبی چاپ شده به ترتیب قرن

توضیح: جمع کل در جدول فوق به جای ۱۳۸ (که برابر تعداد کتابهای چاپ شده میباشد) ۱۴۲ شده است، زیرا ۳ عنوان از این کتابها به دو زبان فارسی - عربی، و یک عنوان فارسی - اردو بوده و در نتیجه چهار عنوان مذکور جمعاً ۸ بار در ذیل سه زبان فارسی، عربی و اردو در آمار جدول ذکر شده است. ضمناً قرنهاى ذکر شده در این مقاله همگی هجری قمری می باشد.

تحلیل جدول ۱

۱. جمع کل کتابهایی که زبان آنها مشخص است (فارسی، عربی و اردو) ۱۲۳ عنوان می شود، که از آن میان جمعاً ۱۰۶ عنوان فارسی و فقط ۱۴ عنوان عربی و ۳ عنوان به زبان اردو می باشد، و با توجه به این نسبت، اکثریت مطلق ۱۹ عنوانی که

زبان آنها نامشخص است نیز قطعاً به فارسی است. این موضوع نشان می‌دهد که به طور کلی زبان فارسی زبان بدون رقیب متون طب سنتی چاپی بوده است، و در نتیجه کارآیی لازم را به عنوان زبان علمی کاملاً دارا است.

۲. بین تألیفاتی که در طی قرنهای ۴ تا ۱۲ صورت گرفته، قرن دهم در مجموع با تعداد ۱۴ عنوان بیشتر از همه، و آنگاه قرن ۱۲ با تعداد ۹ عنوان و سپس قرن ۵ با ۷ عنوان به چشم می‌خورد. با توجه به اینکه قرنهای ۱۰ الی ۱۲ همزمان با دوره صفویه است مشخص می‌شود که کتابهای پزشکی این عصر نسبت به دوره‌های گذشته بیشتر مورد توجه و استفاده بوده است.

۳. در قرن ۱۳ بالاترین تعداد کتابهای تألیف شده که به چاپ رسیده‌اند (یعنی ۳۹ عنوان) وجود دارد، که به نظر می‌رسد مهمترین علت آن پیدایش صنعت چاپ در هند و سپس در ایران در این قرن است که اولویت چاپ به کتابهای تألیف جدید داده شده است.

۴. در قرن ۱۴ تعداد تألیفات کاهش می‌یابد، و این به معنی گرایش بیشتر به طب غربی در این قرن و در نتیجه کم شدن توجه به طب سنتی می‌باشد.

قرن	۴-۱۲	۱۳	۱۴	نامشخص	جمع
تعداد تألیف شده	۴۰	۳۷	۲۱	۴۰	۱۳۸
تعداد چاپ شده	۰	۲۷	۴۹	۲۲	۱۳۸

جدول ۲. تعداد عناوین تألیف شده و نیز کتابهای به چاپ رسیده

تحلیل جدول ۲

۱. تعداد عناوین کتابهای چاپ شده در قرنهای ۱۳ و ۱۴، بیشتر از کتابهای تألیف شده در قرنهای قبلی است.

۲. گرچه تعداد تألیفات در قرن ۱۴ نسبت به قرن ۱۳ کاملاً کاهش می‌یابد - که

در بند ۴ تحلیل جدول (۱) به علت آن اشاره گردید - اما روند چاپ کتابهای طب سنتی هنوز افزایش کمی را در قرن ۱۴ نسبت به قرن ۱۳ نشان می دهد، که شاید به دلیل سیر صعودی میزان چاپ عموم کتابها در این قرن باشد.

۳. در دو قرن ۱۳ و ۱۴ جمعاً ۱۳۸ عنوان کتاب طب سنتی به چاپ رسیده است، در حالیکه به نظر می رسد آمار واقعی (که اطلاعات دقیق آن در دسترس نبوده است) بیشتر از این تعداد است.

کشور	ایران	هند	مصر	عراق	افغانستان	لبنان	ترکیه	ناشخص	جمع
تعداد تألیف شده	۲۶	۲۳	۱	۱	۰	۰	۰	۲۷	۱۳۸
تعداد چاپ شده	۲۴	۷۰	۳	۲	۱	۱	۱	۲۷	۱۴۹

جدول ۳. تعداد عناوین تألیف شده و نیز کتابهای به چاپ رسیده در هر کشور

توضیح: با توجه به اینکه برخی کتابها در چند کشور مختلف چاپ شده، آمار تعداد چاپ شده در مجموع از تعداد تألیفات بیشتر شده است.

تحلیل جدول ۳

- در مجموع تعداد کتابهای طب سنتی چاپی که در ایران تألیف شده (۴۶ عنوان) خیلی بیشتر از تعداد این عناوین که در ایران به چاپ رسیده است (۲۴ عنوان) می باشد، که حاکی از ضعف امکانات چاپ در ایران قرن ۱۳ و ۱۴ هجری قمری است.
- بر عکس ایران، در هند، کتابهای چاپ شده در این زمینه (۷۰ عنوان) بسیار زیادتر از آنها است که در این کشور تألیف گردیده است (۴۳ عنوان).

۳. گرچه کشور هندوستان در زمینه تألیف کتابهای طبی سنتی چاپ شده از نظر تعداد عناوین (۴۳ عنوان) فاصله زیادی با ایران (۴۶ عنوان) ندارد، اما در زمینه چاپ آنها (۷۰ عنوان) خیلی جلوتر از ایران (۲۴ عنوان) می‌باشد. این موضوع بیانگر آنست که طب سنتی در هندوستان، بسیار بیشتر از ایران مورد توجه بوده است.

۴. با توجه به سهم بسیار ناچیز کشورهای دیگر (غیر از ایران و هند) در این زمینه، می‌توان نتیجه گرفت که عناوین تألیف شده (۴۷ عنوان) و چاپ شده (۴۷ عنوان) که از نظر کشور نامشخص هستند، عموماً متعلق به ایران و هند می‌باشند.

تحلیل کلی

در جدول (۱) جمع کتابهای چاپی که به زبان فارسی نوشته شده ۱۰۶ عنوان است، که با احتساب تقریبی ۱۴ عنوان کتاب فارسی دیگر از ۱۹ عنوانی که زبان آن نامشخص است، این جمع به ۱۲۰ عنوان کتاب فارسی می‌رسد. از طرفی در جدول (۳) کتابهای چاپی تألیف شده در ایران ۴۶ عنوان است، که اگر به طور تقریبی از ۴۷ عنوان کتابهایی که معلوم نیست در کدام کشور تألیف شده به آن بیفزاییم: $70 = (46 + 24)$ عنوان می‌شود. در ضمن باید توجه نمود که حداقل ۸ عنوان از ۱۴ عنوانی که به عربی نوشته شده - جدول (۱) - حتماً در ایران تألیف شده است که با کسر آن از عدد قبلی: $62 = (70 - 8)$ عنوان می‌گردد. این عدد بیانگر تقریبی تمام کتابهای فارسی چاپی می‌باشد که در ایران تألیف شده است، و چنانچه آن را از کل ۱۲۰ عنوان کتاب فارسی فوق‌الذکر کسر نمائیم، عدد بدست آمده: $58 = (120 - 62)$ عنوان می‌شود که نشان دهنده تعداد عناوین متون طبی فارسی می‌باشد که در هندوستان تألیف شده است.

از این محاسبه می‌توان نتیجه گرفت که حتی پس از استیلای استعمار و زبان انگلیسی در هند، زبان فارسی در قرن ۱۳ و ۱۴ هجری هنوز تنها زبان علمی مورد استفاده (و حتی در حد کشور ایران) برای نگارش متون طب سنتی در آن کشور بوده

است، و این نکته شایان توجه و دقت است.

در ضمن، باید خاطر نشان کرد که چون تألیف کتابهای علمی - و از آن جمله متون طبی - به فارسی در هند، حدوداً از قرن دهم هجری به بعد آغاز شده، بنابراین، در قرنهای قبل از آن، کار تألیف و تحقیق در زمینه‌های علمی تنها به عهده ایران بوده است و کشورهای مسلمان دیگر حتی روی هم، سهم چندانی ندارند.

پانوشته‌ها

۱. براون، ادوارد گرانویل. تاریخ طب اسلامی.
۲. بخشی از این کتاب مربوط به پزشکی می‌شود.
۳. توصیفی است از وبای عمومی سال ۱۳۰۹ در ایران.

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ هـ ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء.
۲. _____ (۱۴۰۵ هـ ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. ج ۲۶. به کوشش احمد حسینی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۳. براون، ادوارد گرانویل (۱۳۷۱). تاریخ طب اسلامی. ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. مشار، خانبابا (۵۵-۱۳۵۰). فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران: [بی‌نا].
۵. منتصب مجابی، حسن (۱۳۷۶). بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی. کرمانشاه: دانشگاه رازی. (این تحقیق هنوز به چاپ نرسیده است)
۶. _____ (۱۳۷۱). کتابشناسی طب سنتی دانشمندان شیعه. کرمانشاه: دانشگاه رازی. (این اثر نیز هنوز به چاپ نرسیده است).